

An analytical look at the interaction of the civil liability system with criminal liability to regulate the behavior of legal subjects

Abstract

Although the systems of responsibility each have their own specific functions and goals, but in some cases these systems are not efficient and the island activity of each of the systems of responsibility has not led to the desired result, so given the dynamics and The fluidity of society in the shadow of maintaining the boundaries of systems of responsibility, the interaction of these systems in order to evolve as much as possible, is considered important. According to the findings of this study, in cases where civil liability is not effective and deterrent, criminal liability can be sought. Accordingly, in choosing the type of dealing with legal phenomena, but also in choosing the intensity of action, one should pay attention to the conditions and developments in society. It should be noted that criminalizing acts that were previously civil does not mean denying or denying restorative justice. Rather, in order to complete the theory of restorative justice and attention to society and its impact on the occurrence of crime, in cases where the conditions of society, it is necessary to deal with some civil violations by some guarantee of criminal enforcement, such an action is allowed.

Keywords: deterrence, interaction, behavior regulation, restorative justice, efficiency, secondary sentence

نگاهی تحلیلی به تعامل نظام مسوولیت مدنی با مسوولیت کیفری برای تنظیم رفتار تابعان حقوق

حسن بادینی^۱

بهاره حسنی^۲

تاریخ دریافت: ۱۷/۲/۱۴۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۸/۵/۱۴۰۱

چکیده

هرچند نظام‌های مسوولیت هر یک دارای کارکردها و اهداف مشخص خود هستند، اما در برخی از موارد این نظام‌ها کارآمد نبوده و فعالیت جزیره‌ای هر یک از نظام‌های مسوولیت منجر به نتیجه مطلوب نگردیده، بنابراین با توجه به پویایی و سیال بودن جامعه در سایه حفظ مرزهای نظام‌های مسوولیت، تعامل این نظام‌ها در راستای تکامل هرچه بیشتر، امری مهم قلمداد می‌شود. کارآمدسازی حقوق با این راهکار، در روش‌شناسی حقوق (نظریه ابزارگرا) نیز مورد تایید قرار گرفته است. بر اساس یافته‌های این پژوهش در مواردی که مسوولیت مدنی کارآمد و بازدارنده نباشد، می‌توان از مسوولیت کیفری استمداد جست. بر این اساس بر این اساس در انتخاب نوع برخورد با پلیده‌های حقوقی، بلکه در انتخاب شدت عمل نیز باید به شرایط و تحولات جامعه توجه نمود. باید توجه نمود که جرم‌انگاری اعمالی که سابقاً مدنی بوده، به معنای نفی و یا انکار عدالت ترمیمی نیست. بلکه در راستای تکمیل نظریه عدالت ترمیمی و توجه به جامعه و تاثیر آن در وقوع جرم، در مواردی که شرایط جامعه، برخورد با برخی از تخلفات مدنی به وسیله برخی از ضمانت اجراهای کیفری را لازم بدانند، چنین اقدامی مجاز است.

کلید واژگان: بازدارندگی، تعامل، تنظیم رفتار، عدالت ترمیمی، کارآمدسازی، حکم ثانویه

^۱دانشیار دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول) hbadini@ut.ac.ir

^۲دانشجوی دکتری حقوق خصوصی موسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه ریزی bahareh.hasani2@gmail.com

قواعد حقوقی، همواره دارای ضمانت اجراست. ضمانت اجرای موجود در حقوق را با توجه به کارکرد و اهداف آنان به دسته‌بندی‌های متفاوتی تقسیم نموده‌اند. اصولاً هر یک نظام‌های مسوولیت (مدنی، کیفری و انتظامی) با ابزارهای مختص به خود به دنبال تحقق آرمان‌ها و اهداف خود می‌باشد. بر این اساس هر یک از نظام‌های مسوولیت مرزهای مختص به خود را داشته و اصول حقوقی خاصی نیز دارا می‌باشد. اما با گذر زمان در برخی از موارد مرزهای موجود بین نظام‌های مسوولیت کمرنگ شده و ضمانت اجرای مشترکی به وجود آمده است. بر این اساس امروز مسوولیت مدنی و مسوولیت کیفری ویژگی‌های مشترک زیادی دارند، و مکمل یکدیگر محسوب می‌شوند.^۱ برای مثال در برخی از موارد دعاوی مدنی و جزایی حالت مشترک پیدا نموده و تمایز سابق را بین آنها نمی‌توان یافت.^۲ علاوه بر این تمامی نظام‌های مسوولیت در تحقق نظام جامع رفتار دارای نقشی مهم هستند که بدون همکاری یکدیگر هیچ‌گاه نظام جامع رفتار محقق نخواهد شد.^۳ بر این اساس هر چند مسوولیت کیفری، با مجازات مرتکب جرم، واکنش نشان می‌دهد، و مسوولیت مدنی به بسیاری از بدرفتاری‌های اخلاقی و طبیعی پاسخ می‌دهد، و هدف از این کار تامین امنیت اشخاص جامعه است نه خود جامعه،^۴ اما تعامل نظام‌های مسوولیت در حال حاضر امری بدیهی و غیرقابل انکار می‌باشد.

بر اساس استدلال فوق‌الذکر آنچه در تعیین کیفری و یا حقوقی بودن پدیده حقوقی مهم است، اثر پذیری جامعه از آن فعل است. به عبارت اخری امری کیفری محسوب می‌گردد که نظم و امنیت جامعه را از بین ببرد. این برداشت از قواعد حقوقی یکی از مهم‌ترین تئوری‌های روش‌شناسی حقوق تلقی گردیده و ابزارگرایی نامیده می‌شود.^۵ بررسی میزان اثرپذیری جامعه از یک فعل، هر چند ساده به نظر می‌رسد اما بسیار پیچیده است. زیرا جامعه پدیده‌ای پویا بوده و ایستا نمی‌باشد. فلذا با گذر زمان دچار استحاله و دگرگونی می‌شود. به عبارت دیگر از منظر جامعه‌شناسی هر جامعه همواره در حال تغییر است.^۶ بر این اساس به سبب ناپایداری عوامل اجتماعی، جامعه پیوسته در معرض سرآغازی نوین قرار دارد و این دیالکتیک تداوم است که همواره صورت مکانی برای خلاقیتی جدید به خود بگیرد.^۷ در کنار تغییر جامعه باید توجه نمود که جامعه از بخش‌های به هم وابسته‌ای تشکیل شده است، بنابراین از قسمتی از جامعه دچار تغییر شود، جامعه دچار

۱. بادینی، حسن، فلسفه مسوولیت مدنی، (تهران: سهامی انتشار، ۱۳۹۴)، صص ۱۶۱-۱۶۲.

۲. خدابخشی، عبدالله، تمایز بنیادین حقوق مدنی و حقوق کیفری، (تهران: شهر دانش، ۱۳۹۲)، ص ۵۸.

۳. طباطبایی نژاد، محمد و صادقی مقدم، محمد حسن، «مقایسه نظام مسوولیت انتظامی و نظام مسوولیت مدنی از منظر اهداف عالی نظام مسوولیت»، فصلنامه مطالعات حقوق خصوصی، دوره ۴۶، شماره ۱، (بهار ۱۳۹۵)، ص ۸۳.

۴. Dyson, Matthew. "Tortious Apples and Criminal Oranges, comparing across and within legal systems" (2014) p 294.

۵. حکمت‌نیا، محمود، «قواعد بنیادین در حقوق و روش‌شناسی احراز و توسعه آنها»، حقوق اسلامی، شماره ۴۲، (پاییز ۱۳۹۳)، ص ۳۳.

۶. نورانی، مهرداد، تغییر پذیری جامعه، جامعه پژوهی فرهنگی، سال اول، شماره اول، تابستان ۱۳۸۹، ص ۱۲۱.

۷. Balanier, Georges, ens et puissance (les dynamiques sociales), Editions P.U.F, Paris, 1981, p 70.

نوعی عدم تعادل شده و باید تعادل از دست رفته خود را بازیابی نماید.^۱ به همین دلیل علی‌رغم مقاومت هایی که ممکن است در این زمینه صورت گیرد، تغییر جامعه امری اجتناب ناپذیر است.^۲ علم حقوق نیز از این تحولات مستثنی نبوده و همواره باید خود را با تحولات جامعه تطبیق دهد. برای مثال در برخی از موارد قانونگذار به دلیل تحولات جامعه، ضمانت اجرای کیفری برخی از اعمال حقوقی را از برداشته و صرفاً اقدام به برخورد حقوقی (غیر جزایی) می‌نماید و بالعکس.

هدف از نگارش این مقاله ضمن بررسی میزان کارآمدی مسوولیت مدنی در نظام حقوقی کنونی، امکان و یا عدم امکان تعامل با سایر نظام های مسوولیت (کیفری و انتظامی) جهت کارآمد سازی مسوولیت مدنی مورد بررسی قرار خواهد گرفت. در این زمینه به جز یک مورد مرتبط (که آن هم به بررسی تاثیر متقابل مسوولیت کیفری و مسوولیت مدنی از زاویه حقوق کیفری نگریسته است) تحقیق و یا تالیفی صورت نگرفته است.^۳ همچنین در حقوق خارجی نیز تحقیقی مستقل صورت نگرفته است. به همین دلیل در این تحقیق در راستای مقتضای موضوع، از تحقیقات و تالیفات مرتبط استفاده شده است.

۱- مفهوم تعامل نظام های مسوولیت

با توجه به تعاریف و قلمرو متفاوت هر یک از نظام های مسوولیت ها، اهداف و کارکردهای هر یک از این نظام ها نیز با یکدیگر متفاوت می‌باشد. برای مثال هدف اصلی مسوولیت مدنی جبران خسارت زیان‌دیده و بازگشت وضعیت زیان‌دیده به قبل از بروز حادثه زیانبار است. در حالی که هدف مسوولیت کیفری علاوه بر اهداف پیشگیری فردی و اجتماعی مجرم، احساس آرامش زیان‌دیده و تشفی او به دلیل رنجی که از عمل متهم متحمل شده است.^۴ به عبارت دیگر در مسوولیت کیفری، قانون با مجازات مرتکب جرم، واکنش نشان می‌دهد و باید با قوانین روشن، دقیق و رسمی مشخص شود؛ این در حالی است که مسوولیت مدنی به بسیاری از بدرفتاری های اخلاقی و طبیعی پاسخ می‌دهد، اما هدف از این کار تامین امنیت اشخاص جامعه است نه خود جامعه.^۵

۲- مبانی نظری تعامل نظام های مسوولیت

همانگونه که بیان شد، در چارچوب نظریه ابزارگرایی امکان تغییر قواعد حقوقی در راستای دستیابی به اهداف نظام حقوق مدنی قابل تایید می‌باشد.^۶ بر این اساس و با توجه به اهداف پیش بینی شده برای حقوق

^۱ . صالحی، صادق، نگرشی بر مسائل و مشکلات قانون در جامعه، نشریه اطلاعات سیاسی-اقتصادی، شماره ۱۶۵- ۱۶۶، خرداد و تیر ۱۳۸۰، ص ۳۷.

^۲ . Khosrokhavar, Farhad , Modernisation et appareil d'Etat, Du rapport entre la modernisation et L'appareil d'Etat en Iran, Paris, Ecole des hautes études en sciences sociales, 1977, p 73.

^۳ . محسنی، فرید و انصاری، رضا، تاثیر متقابل مسوولیت کیفری و مسوولیت مدنی، فصلنامه تحقیقات حقوقی، شماره ۸۶، ۱۳۹۸.

^۴ . خدابخشی، عبدالله، پیشین، ص ۵۶.

^۵ . Dyson و Matthew. " Tortious Apples and Criminal Oranges . comparing across and within legal systems". (2014). p 294.

^۶ . لازم به ذکر است که در یک دسته بندی کلی نظام نظریه ابزارگرایی به دو دسته کلی ابزارگرایی اقتصادی و ابزارگرایی اخلاقی تقسیم می‌شود. بر اساس نظریه ابزارگرایی اقتصادی، مسوولیت مدنی تنها جایگزین بازار و قراردادهای خصوصی می‌باشد و ابزاری برای دستیابی

در زمینه نحوه برخورد با پدیده‌های حقوقی، باید به شدت عمل غیرمجاز و شرایط جامعه توجه شود. به عبارت دیگر با توجه به شدت و آثار عمل و شرایط جامعه است که می‌توان نوع برخورد (حسب مورد مدنی، کیفری و یا انتظامی) و قواعد حقوقی لازم را تدوین نمود. بر این اساس اگر شدت عمل و شرایط جامعه به نحوی باشد که مستلزم برخورد جدی، قاطع و شدید باشد، باید با وی برخورد کیفری نمود. در غیر این صورت در فرض بروز خسارت باید صرفاً با وی برخورد مدنی نمود. البته ممکن است حسب مورد برخورد انتظامی نیز صورت گیرد. بر این اساس گذر زمان ممکن است باعث تغییر در نوع مسوولیت و برخورد گردد. برای مثال معامله فضولی نه تنها سابقاً در قوانین ایران بلکه در فقه نیز صرفاً مسوولیت مدنی به دنبال داشت. این درحالی است که گذر زمان و ضرورت برخورد جدی تر با این عمل باعث گردید که معامله فضولی تحت عنوان «فروش مال غیر» جرم انگاری گردد. بر این اساس انتقال مال غیر یکی از مصادیق معامله فضولی است؛ به عبارتی رابطه این دو عموم و خصوص مطلق است. عنصر مادی جرم انتقال مال غیر همان رکن مادی معامله فضولی است. البته باید توجه نمود انتقال مال غیر جرمی عمدی است و نیاز به سوءنیت مرتکب بر قصد ایراد ضرر به دیگری دارد. بنابراین اگر معامل فضولی مال غیر را با حسن نیت و به قصد انتفاع صاحب مال و بنا به مصلحت وی بفروشد، مرتکب جرم نشده است. به این جهت احراز سوءنیت برای تحقق این جرم لازم است. این عمل در قانون انتقال مال غیر مصوب ۱۳۰۸ و ماده ۱۱۷ قانون ثبت مصوب ۱۳۱۰ جرم انگاری گردید.

با توجه به این توضیحات مبرهن است که در انتخاب نوع برخورد (حسب مورد برخورد مدنی و یا کیفری) و آثار عمل خلاف، باید نوعی تناسب رعایت گردد. فلذا صرفاً زمانی می‌توان از مسوولیت کیفری استفاده نمود که به جامعه لطمه وارد شده باشد. به نظر می‌رسد این تناسب به عنوان اصلی نانوخته همواره در ذهن بشر وجود داشته است. البته در تعیین مصداقی این امر اختلاف نظر وجود دارد. برخی بر این باور که تعیین این امر که آیا فعل خلاف و زیانبار به جامعه لطمه وارد نموده است و یا به افراد جامعه، بر عهده قانونگذار است. بر این اساس تعیین ضمانت اجرای کیفری مستلزم نوعی محکومیت اخلاقی است و اطلاق این امر نیز در اختیار قانون است.^۱ در مقابل برخی بر این باور هستند که با توجه به اینکه تعیین ضمانت اجرای کیفری، محکومیت به عمل غیراخلاقی تلقی می‌گردد، بنابراین قانونگذار نمی‌تواند به واقعیات اخلاقی موجود در جامعه بی تفاوت باشد.^۲

لازم به ذکر است درون هر شاخه نیز (مسوولیت مدنی، کیفری و انتظامی) اصل تناسب باید رعایت گردد. برای مثال در مسوولیت کیفری اصل تناسب جرم و مجازات پیش بینی گردیده و از دیر باز نیز مورد توجه دکتین و نظام‌های حقوقی مختلف قرار گرفته است. در مسوولیت مدنی نیز در بسیاری از موارد تغییر در

به کارایی اقتصادی می‌باشد. در تقابل بر اساس نظریه ابزارگرایی اخلاقی مسوولیت مدنی وسیله‌ای برای تحقق اهداف و آرمان‌های اجتماعی، سیاسی و یا فلسفی است. ر.ک بادی، حسن، فلسفه مسوولیت مدنی، پیشین، ص ۳۸۰.

^۱ Chen, Mary M, "Constitutional Limits on Using Civil Remedies To Achiev Criminal Law Objectives: Understanding The Criminal-Civil Law Distinction", Hasting Law Journal, vol 42, (1991), pp 1325-1413.

^۲ به نقل از: خدابخشی، عبدالله، پیشین، ص ۶۰.

شرایط جامعه باعث شده است که شدت برخورد نیز تغییر نماید. برای مثال با ورود خودروهای لولکس و گران قیمت به خیابان‌ها، قانونگذار ایران اصل جبران خسارت را در ماده ۷ قانون بیمه اجباری خسارات وارد شده به شخص ثالث در اثر حوادث ناشی از وسایل نقلیه مصوب ۱۳۹۵^۱ با محدودیت‌هایی مواجه نموده است. بدیهی است علت تغییر در شدت برخورد قانونگذار تغییر در شرایط اجتماعی جامعه بوده است.

۳- تحلیل تئوری سیاست عدالت ترمیمی در پرتو کارآمد سازی مسوولیت مدنی

همانگونه که بیان شد، در برخی از موارد که مسوولیت مدنی بازدارنده نیست، می‌توان از نظام مسوولیت کیفری استمداد گرفت. البته باید توجه نمود که کارآمد سازی مسوولیت مدنی با توسل به ابزارهای سایر نظام های مسوولیت به معنای جرم‌انگاری تمامی پدیده‌های حقوقی نیست. چرا که در بسیاری از موارد، می‌توان به جای استفاده از مسوولیت کیفری جهت کارآمد سازی مسوولیت مدنی از مسوولیت انتظامی نیز استفاده نمود. مضاف بر این ممکن است این ایراد مطرح گردد که در نظام حقوقی کنونی با توجه به ایرادات فراوانی که به نظریه عدالت سزادهنده وارد است، در راستای سیاست جرم زدایی و کاهش جمعیت زندانیان، افزایش میزان هزینه زندانیان، گسست میان بزهکار و جامعه و ... نظریه عدالت ترمیمی مطرح شده است.^۲ بر اساس نظریه سیاست عدالت ترمیمی، کشورها به سمت جرم‌زدایی حرکت نموده‌اند، درحالی که در تئوری کارآمدسازی مسوولیت مدنی، با توسل به مسوولیت کیفری در راستای کارآمد سازی مسوولیت مدنی است. بر این اساس، این تئوری در تقابل آشکار با تئوری عدالت ترمیمی است. با کمی تأمل ایراد استدلال فوق الذکر آشکار می‌شود. زیرا اصولاً فلسفه وجودی تئوری عدالت ترمیمی عدم توجه عدالت سزادهنده به نقش جامعه و تاثیر آن در وقوع جرم و بزه دیده است. بنابراین عدالت ترمیمی نیز در تلاش است که به جامعه و تاثیر آن در وقوع جرم نیز توجه نماید. بر این اساس اگر در تئوری عدالت ترمیمی در برخی از موارد شرایط جامعه و بزه دیده مستلزم آن باشد که از جرمی وصف کیفری زدوده شود و یا علی‌رغم حفظ وصف کیفری شدت برخورد ضعیف تر شود، چه ایرادی دارد که اگر همین جامعه ایجاب نماید که به دلیل بازدارندگی و شرایط خاص جامعه از برخی از ضمانت اجراهای کیفری نیز جهت بازدارندگی بیشتر استفاده شود، چنین کاری ممنوع

^۱ . ماده ۷ قانون بیمه اجباری خسارات وارد شده به شخص ثالث در اثر حوادث ناشی از وسایل نقلیه مقرر می‌دارد: « دارندگان وسیله نقلیه موتوری زمینی که از خارج وارد ایران می‌شوند در صورتی که خارج از کشور وسیله نقلیه خود را در مقابل خساراتی که بر اثر حوادث ناشی از آن به موجب بیمه نامه ای که از طرف بیمه مرکزی معتبر شناخته می‌شود بیمه نکرده باشند، مکلفند هنگام ورود به مرز ایران وسیله نقلیه خود را در قبال خسارت های بدنی و مالی که در اثر حوادث نقلیه مزبور یا محمولات آنها به اشخاص ثالث وارد می‌شود حداقل به میزان مندرج در ماده (۸) این قانون بیمه کنند.

همچنین دارندگان وسیله نقلیه ایرانی که از کشور خارج می‌شوند موظفند هنگام خروج با پرداخت حق بیمه مربوط، وسیله نقلیه خود را در مقابل خساراتی که بر اثر حوادث نقلیه مذکور در خارج از کشور به اشخاص ثالث ایرانی وارد شود حداقل به میزان مندرج در ماده (۸) این قانون و نیز بیمه حوادث راننده موضوع ماده (۳) این قانون بیمه کنند. در غیر این صورت از تردد وسایل مزبور توسط مراجع ذی ربط جلوگیری می‌شود.

^۲ . محمدپور، نیر و همکاران، «بررسی تطبیقی عدالت ترمیمی و عدالت کیفری بر اساس رویکرد جامعه شناسی حقوقی»، فصل نامه علمی و پژوهشی علوم اجتماعی، سال هفتم، شماره بیست و هشتم، (بهار ۱۳۹۰)، ص ۱۶.

شود. به عبارت دیگر در موارد ضروری می‌توان به مسوولیت کیفری متوسل گردید.^۱ برای مثال با توجه به اینکه قانون نحوه اهداء جنین به زوجین نابور در شرایط خاصی و تحت قیود خاصی اهداء جنین را تجویز نموده است؛ اما برای تخلف از مقررات این قانون ضمانت اجرای متناسب و بازدارنده‌ای پیش بینی نشده است. همین امر نیز باعث گردیده که در رویه برخی از موسسات پزشکی عملاً اقدام به خرید و فروش نطفه و تلقیح نطفه غیرمحارم و بیگانگان با یکدیگر شود. بدیهی است اثرات مخرب این اقدامات به اندازه‌ای است که نمی‌توان صرفاً با توسل به قواعد عمومی مسوولیت مدنی با این قبیل اقدامات برخورد نمود. بر این اساس جامعه ایجاب می‌نماید با تخلفات پزشکی که عملاً منتج به پدر و مادر شدن دو فرد بیگانه (بدون رابطه زوجیت) و همچنین ترویج بازار خرید و فروش نطفه منعقد شده و گامت گردیده است برخورد جدیدی‌تری گردد و از ضمانت اجرای کیفری جهت مقابله با این قبیل اعمال استفاده نمود.

۴- مصادیق تعامل مسوولیت مدنی و مسوولیت کیفری

در موارد متعددی مسوولیت مدنی ناکارآمد بوده و می‌توان با توسل به مسوولیت کیفری این ناکارآمدی را جبران نمود. در ادامه به بررسی برخی از این موارد خواهیم پرداخت.

۴-۱- جرم انگاری در فضای سایبر

یکی از مباحث نوظهور در جامعه و در علم حقوق فضای مجازی و مباحث مرتبط در این زمینه است. در نظام‌های حقوقی خارجی، تحولات جامعه در نظام‌های مسوولیت به خصوص تعامل مسوولیت مدنی با مسوولیت کیفری نقش به‌سزایی را ایفا می‌نماید. به عبارت دیگر جامعه همواره در تعیین نوع و شدت ضمانت اجرا اعمال خلاف، نقش تعیین‌کننده‌ای ایفا نموده است.^۲ برای مثال یکی از ملموس‌ترین تحولات جامعه در زمینه بروز کالاهای جدید و غیرملموس است. در دهه‌های ۱۹۸۰ و ۱۹۹۰، بسیاری از کشورها عمدتاً با این استدلال که داده، نامحسوس می‌باشد، از پذیرش داده به عنوان نوعی مال امتناع کردند. اما در حال حاضر با ظهور برخی کالاهای مجازی همچون بازی‌های آنلاین یا دنیای مجازی که بدون شک ارزش پولی دارند، دوباره بحث مال بودن داده مطرح گردید.^۳ دیوان عالی هلند به تازگی تصریح کرد که طبق شرایط، ربودن چنین کالاهای مجازی می‌تواند به نوعی جرم سرقت باشد.^۴ همچنین کنوانسیون جرائم سایبری شورای اروپا^۵ در ماده ۲ از فصل دوم خود تحت عنوان «دستیابی غیر مجاز» صرف تجاوز غیرقانونی (عمل هک^۶ و یا کراک^۷) را جرم تلقی می‌نماید. در این موارد با توجه به تحولات صورت گرفته در جامعه، رویه

۱. معظمی، شهلا و بطیاری، عاطفه و انصاری فر، محمد علی، «معیارهای جرم انگاری»، فصلنامه قضاوت، شماره ۸۹، (بهار ۱۳۹۶)، ص. ۱۸۶.

۲. Chamalla, Martha, "How Important is Community to Tort Law?", Tort Law Inside Out, 126 Yale L. J. 1321 (2017), p.2

۳. Bert, Jaap Kooops, *Criminal law and Cyberspace as a Challenge for Legal Research*, (SCRIPTed, Volume 9, Issue 3, : December 2012), p 358.

۴. Dutch Supreme Court [Hoge Raad] 31 January 2012, LJN BQ9251

۵. Convention on Cybercrime, Budapest, 23 November 2001, CETS 185.

۶. Hacking

۷. Cracking

قضایی و قوانین، ضمن شناسایی داده به عنوان مال، اقدام به استفاده از ضمانت اجرای کیفری در مواردی نموده‌اند که در گذشته صرفاً مسوولیت مدنی به دنبال داشته است.

بر این اساس «جرم انگاری در جرائم سایبری، هنگامی صحیح و قابل پذیرش است که بر مبنای اصولی چون «ضرورت» و «مشروعیت» انجام شود و ضمن احترام به حریم خصوصی و حقوق شهروندی، تناسب دقیقی بین رفتار مجرمانه و نوع و مقدار مجازات داشته باشد و درعین حال به ابزار و وسایل موجود دستگاه عدالت کیفری و اقرار آسیب پذیر توجه داشته باشد. همچنین توجه جدی به راهبردها و رویکردهای بین المللی توجه به اقرار آسیب پذیر، اتخاذ راهبردهای علمی و فنی دقیق و دانش بین رشته‌ای و شناسایی مسوولیت کیفری اشخاص حقوقی برای مقابله همه جانبه با جرم است.»^۱

۲-۴- جرم انگاری تخلفات اقتصادی

یکی از تحولات اخیر حوزه جرم شناسی، جرم انگاری تخلفات اقتصادی است. جرایم اقتصادی نیز در حال حاضر به دلیل استفاده از آخرین دستاوردهای علمی در زمینه ارتباطات، حمل و نقل و ... بسیار پویا بوده رو به فزونی است.^۲ و برخی از موارد که سابقاً در حوزه مسوولیت مدنی و حقوق مدنی بوده جرم انگاری گردیده است. در تایید اهمیت جرایم اقتصادی بیان شده است: «امروزه به دلیل ارتباطی که بین جرایم اقتصادی و سایر آشکال جرائم، به ویژه جرائم سازمان یافته وجود دارد، ثبات و امنیت جوامع، ارزش های دموکراسی، ارزش های اخلاقی و عدالت در معرض خطر قرار گرفته و بی تردید در درازمدت توسعه پایدار و حاکمیت قانون را نیز به خطر می اندازد. بدین ترتیب این جرم، دیگر یک موضوع داخلی نیست بلکه پدیده ای فراملی است که بر تمامی جوامع و اقتصادها تأثیر می گذارد و به همین دلیل است که همکاری بین المللی، به ویژه جامعه مدنی و سازمان های غیردولتی در جهت پیشگیری و مبارزه با آن اهمیت دوچندانی پیدا می کند. ابعاد کمی و کیفی نگران کننده این جرایم باعث شده است تا تصمیم گیران و مجریان سیاست جنایی نیز در خصوص کنترل این جرایم نسبت به گذشته حساسیت بیشتری داشته باشند و خطرات و آثار جانبی آن را برای نظم سیاسی بیش از پیش مورد توجه قرار دهند.»^۳ برای مثال در قلمرو حقوق رقابت نیز قانونگذار برخی از توافقات که ماهیتاً مدنی بوده را جرم انگاری نموده است. با این توضیح که ماده ۴۴ تا ۴۸ قانون نحوه اجرای اصل ۴۴ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران رویه های ضد رقابتی را بر شمرده است و در ماده ۶۱ ضمانت اجرای این رویه ها را تعیین نموده است.

۱. حاجی ده آبادی، احمد و سلیمی، احسان، «اصول جرم انگاری در فضای سایبر (با رویکردی انتقادی به قانون جرائم رایانه ای)»، فصلنامه مجلس و راهبرد، پیاپی ۸۰، (زمستان ۱۳۹۳)، ص ۶۸.

۲. TimurSinuraja, Internationalization of organized economic crime, European Journal on Criminal Policy and Research, Springer-Verlag, Volume:3, Issue:4, 1995, 34-53. Alexander G. Kalman, Organized economic crime and corruption in Ukraine: The problem of countermeasures, Trends in Organized Crime, Springer-Verlag, Volume:6, Issue:3-4, 2001, 68-76.

۳. ابراهیمی، شهرام و صادق نژاد نایینی، مجید، «تحلیل جرم شناختی جرایم اقتصادی، پژوهش حقوق کیفری»، سال دوم، شماره پنجم، (زمستان ۱۳۹۲)، ص ۱۶۹.

۳-۴- جرم انگاری تخلفات زیست محیطی^۱

یکی از چالش‌های دیگری که در حوزه مسوولیت مدنی قابل توجه است، ناکارآمدی قواعد مسوولیت مدنی در زمینه محیط زیست است.^۲ مسوولیت مدنی در عرصه‌های متفاوتی ممکن است مطرح شود، برای مثال در صورتی که از اقدامات شخصی به سلامت افراد جامعه خسارت وارد شود و یا به فعالیت اقتصادی اشخاص خسارتی تحمیل شود، بر اساس قواعد عمومی مسوولیت این خسارت قابل جبران است. اما در عصر حاضر برخی از اقدامات به اندازه‌ای شیوع پیدا کرده‌اند، و یا سطح خسارت وارده به اندازه‌ای است که امکان جبران خسارت به دلیل عدم تخمین مقدار خسارت امری محال و دور از دسترس می‌باشد. برای مثال در صورتی که از اقدامات شخصی محیط زیست و هوا آلوده شود، تعیین میزان خسارت و شخصی که خسارت به وی وارد شده است، به نحو دقیق قابل تعیین نمی‌باشد. برای مثال اگر یک کارخانه راه‌اندازی شود که در بلند مدت به شدت منجر به آلودگی هوا می‌شود، آیا باید منتظر آلودگی هوا باشیم و یا با پیش بینی قواعد حقوقی منطقی و عادلانه می‌توان در چنین مواردی از آلودگی زیست محیطی در سطح کلان جلوگیری نمود؟ برخی از پژوهشگران بر این باور هستند که مقررات مسوولیت مدنی در تحقق هدف پیشگیری خود ناتوان عمل می‌نماید.^۳ ایشان بر این باور هستند که دلایل عدم این کارآمدی را می‌توان در عواملی همچون نارسایی اطلاعاتی، ناتوانی جبران‌کننده زیان در جبران خسارت، احتمال اقامه نکردن دعوی مسوولیت، بیمه مسوولیت و ناتوانی در جبران خسارت معنوی، بدنی و اقتصادی خلاصه نمود.^۴ در این موارد که مسوولیت مدنی ناکارآمد می‌باشد، می‌توان از سایر نظام‌های مسوولیت استمداد گرفت.^۵ در این فرض در حقوق ایران، قانونگذار ورود نموده و در ماده ۶۸۸ قانون مجازات مقرر می‌دارد: «هر اقدامی که تهدید علیه بهداشت عمومی شناخته شود از قبیل آلوده کردن آب یا توزیع آب آشامیدنی آلوده، دفع غیر بهداشتی فضولات انسانی و دامی و موادزاید، ریختن مواد مسموم کننده در رود خلنه‌ها، زبلله در خیابان‌ها و کشتار غیر مجاز دام استفاده‌ی غیر مجاز فاضلاب خام یا پس آب تصفیه خانه‌های فاضلاب برای مصارف کشاورزی ممنوع می‌باشند و مرتکبین چنانچه طبق قوانین خاص مشمول مجازات شدیدتری نباشند به حبس تا یک سال

۱. هرچند با توجه به اینکه در غالب موارد تخلفات زیست محیطی در نتیجه فعالیت‌های اقتصادی به وجود می‌آید و به همین دلیل در غالب موارد تخلفات زیست محیطی را زیر مجموعه تخلفات اقتصادی بررسی نموده‌اند، (ر.ک ابراهیمی، شهرام و صادق نژاد نایینی، مجید، تحلیل جرم شناختی جرایم اقتصادی، فصلنامه پژوهش‌های حقوق کیفری، سال دوم، شماره ۵، ۱۳۹۲، ص ۱۵۰). اما با توجه به اینکه در بسیاری از موارد تخلفات زیست محیطی در نتیجه فعالیت اقتصادی مطرح نمی‌شود (برای مثال استفاده از خودروی معیوب دودزا) و همچنین اهمیت این موضوع، این نوع از تخلفات به صورت جداگانه مورد بررسی قرار گرفته است.

۲. کاتوزیان، ناصر و انصاری، مهدی، «مسوولیت ناشی از خسارت‌های زیست محیطی»، فصلنامه حقوق، دوره ۳۸، شماره ۲، (۱۳۸۷)، ص ۲۹۰.

۳. بادینی، حسن و عباسی، سمیه، «بررسی کارایی مسوولیت محض از دیدگاه تحلیل اقتصادی حقوق»، فصلنامه علمی حقوق تطبیقی، ۱۰۹، ج ۴، ش ۱، (۱۳۹۷)، ص ۳۶.

۴. همان.

۵. لازم به ذکر است که برخی از کشورهای همچون فرانسه گرایش نظام مسوولیت به حقوق عمومی است. این امر در قانون محیط

زیست فرانسه پیش‌بینی شده است. *Projet de loi relatif à la responsabilité nvironnementale, 2007.*

محکوم خواهند. علاوه بر ماده فوق الذکر اصل ۵۰ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست مصوب ۱۳۵۳، قانون نحوه ی جلوگیری از آلودگی هوا مصوب ۱۳۷۴، قانون مدیریت پسماندها مصوب ۱۳۸۳ در زمره ی قوانین خاص محیط زیست بوده که اقدام به جرم انگاری در این زمینه نموده اند.^۱

۴-۴- جرم انگاری تخریب اموال

هرچند تخریب اموال سابقاً صرفاً مسوولیت مدنی به دنبال داشت، اما در حال حاضر این اقدام جرم انگاری شده است. در این راستا قانون مجازات اسلامی در ماده ۶۷۶ کتاب پنجم قانون مجازات اسلامی تحت عنوان تعزیرات و مجازات‌های بازدارنده تخریب اموال که سابقاً صرفاً مسوولیت مدنی به دنبال داشت را جرم انگاری نموده است. این اقدام در رویه کشورهای دیگر نیز مشاهده می‌شود. برای مثال در حقوق انگلیس نیز قانون خسارت کیفری مصوب ۱۹۷۱ تخریب را به عنوان جرم عام علیه اموال و تحریق را به عنوان مصداق خاصی از جرم این عمل، جرم انگاری نموده است. بند یک از بخش یک قانون خسارت کیفری ۱۹۷۱ مقرر می‌دارد: «هرکسی بدون عذر موجه قانونی عمداً اموال متعلق به دیگری را تخریب نماید یا به آن غیرعمد و در اثر بی‌مبالاتی خسارت وارد نماید متهم به ارتکاب جرم تخریب است ...»^۲

۵- کارآمد سازی احکام فقهی متناسب با تغییر شرایط در فقه امامیه (نظام حقوقی اسلامی)

شرع مقدس اسلام نیز به تغییر و پویایی شرایط جامعه و در نتیجه کارآمد سازی احکام دینی متناسب با این تحولات توجه نموده است. چرا که شرع مقدس همواره به سازگاری احکام شرع مقدس با شرایط جامعه بسیار توجه نموده است. به عبارت دیگر یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های شریعت جاودانه، سازگاری آن با تغییرات زندگی بشر در گذر زمان است. برای مثال در بحث تغییر پذیری احکام دین، بررسی «احکام ثانویه» به عنوان یکی از اشکال قابل تصور برای تغییر احکام دین، می‌تواند قابل توجه باشد.^۳ بر این اساس احکام ثانویه به عنوان یکی از موارد قابل تصور برای انعطاف‌پذیری احکام است.^۴ در تعریف حکم اولیه بیان شده است: حکم اولی حکمی است که بر افعال و ذات، به لحاظ نخستین آنها بار می‌شود، مانند حکم وجوب پاکی و نجسی که بر آب و ادرار بار شده است.^۵ در مقابل حکم ثانوی حکمی است که بر موضوعی به وصف اضطرار، اکراه و دیگر عناوین ثانوی (عارضی) بار می‌شود.^۶

نکته قابل توجه در تقسیم بندی حکم به اولیه و ثانویه، توجه به شرایط شخصی فرد مکلف است. این در حالی است که در برخی از موارد دیگر صرف نظر از شرایط مکلف، به شرایط جامعه توجه شده است. برای

۱. ر.ک: نجات، امین و دبیری، فرهاد، «بررسی چالش‌های کیفری ناشی از اجرای ماده ۶۸۸ (۹۱۴) قانون مجازات اسلامی»، مجله مطالعات حقوقی دانشگاه شیراز، دوره هفتم، شماره دوم، (تابستان ۱۳۹۴).

۲. (By.S.T(I) of criminal Damage Act 1971).

۳. حاجعلی، ثوابت و متغییرات در احکام، ندای صادق، سال هفتم، شماره ۲۸، ۱۳۸۱، ص ۹۶.

۴. ادیبی مهر، محمد، بررسی و تحلیل احکام ثانوی فقهی در قلمرو احکام ثابت و متغییر، پژوهش‌های فقهی، سال هفتم، شماره چهارم، بهار و تابستان ۱۳۹۰، ص ۱۵۵.

۵. مشکینی، علی، اصطلاحات اصول، حکمت، ۱۳۴۸، ص ۱۲۱.

۶. الهامی‌نیا، علی‌اصغر، احکام اولیه و ثانویه و حکومتی، مریبان، شماره ۳، پاییز و زمستان ۱۳۸۰، ص ۱۱۹.

مثال اگر سرقت، در شرایط قحطی صورت گیرد، صرف نظر از اینکه سارق، مضطر باشد یا خیر، حد سرقت اجرا نگردیده و در نتیجه دست دزد قطع نمی‌گردد. برخی با توجه به این مصادیق بر این باور هستند که حداقل در حوزه حق‌الله، اضطرار جامعه، موجب رفع حکم می‌شود و تکلیفی که جامعه در این مورد دارد، برداشته می‌شود.^۱

علاوه بر احکام ثانویه، حاکم جامعه بر مبنای ضوابط پیش‌بینی شده شرعی و بر طبق مصالح عمومی مسلمین برای حفظ سلامت جامعه و تنظیم امور و برقراری روابط صحیح بین سازمان‌ها در مسائل فرهنگی، تعلیماتی، مالیاتی و ... احکامی وضع می‌نماید که به «احکام حکومتی» شهرت یافته است.^۲ بنابراین شرع مقدس اسلام نیز در عالی‌ترین سطح خود یعنی تقنین به شرایط جامعه توجه نموده است.

۱. جعفری‌هرندی، محمد، اضطرار اجتماعی یا احکام مترتب بر جامعه مضطر، پژوهش‌های فقه و حقوق اسلامی، شماره ۱۲، تابستان ۱۳۸۷، ص ۴۶.

۲. نمازی‌فر، حسین، احکام حکومتی از دیدگاه امام خمینی (ره)، مقالات و بررسی‌ها، شماره ۶۸، زمستان ۱۳۷۹، ص ۴۷.

نتیجه گیری

بر اساس نظریه ابزارگرایی، قانون به عنوان ضمانت اجرای ناهنجاری های جامعه، با توجه به تحولات اجتماعی همواره باید خود را تغییر دهد. به همین دلیل نیز بوده است که قوانین نیز همواره با پیشرفت زندگی اجتماعی، روبه تکامل بوده و پیشرفت نموده است. یکی از نتایج تحولات اجتماعی در حقوق که امری بسیار مهم قلمداد می شود، تعامل و تکامل نظام های مسوولیت با یکدیگر است. بر این اساس نه تنها در انتخاب نوع برخورد با پدیده های حقوقی (انتخاب برخورد کیفری و یا مدنی) بلکه در انتخاب شدت عمل نیز باید به شرایط و تحولات جامعه توجه نمود. تغییراتی همچون تغییرات فرهنگی و تغییراتی که در عرصه تکنولوژی مطرح می شود را می توان مهم ترین معیارهای جهت بررسی تحولات اجتماعی دانست. بر این اساس در صورتی که مسوولیت مدنی ناکارآمد باشد، می توان با استفاده از سایر نظام های مسوولیت آن را کارآمد نمود. البته باید توجه نمود که جرم انگاری اعمالی که سابقاً مدنی بوده، به معنای نفی و یا انکار عدالت ترمیمی نیست. بلکه کارآمد سازی مسوولیت مدنی به وسیله جرم انگاری برخی از تخلفات مدنی، در راستای تکمیل نظریه عدالت ترمیمی است. زیرا اصولاً فلسفه وجودی تئوری عدالت ترمیمی عدم توجه عدالت سزادهنده به نقش جامعه و تاثیر آن در وقوع جرم و بزه دیده است. بنابراین عدالت ترمیمی نیز در تلاش است که به جامعه و تاثیر آن در وقوع جرم نیز توجه نماید. بر این اساس اگر در تئوری عدالت ترمیمی در برخی از موارد شرایط جامعه ایجاب نماید که به دلیل بازدارندگی و شرایط خاص جامعه، در برخورد با برخی از تخلفات مدنی از برخی از ضمانت اجراهای کیفری نیز جهت بازدارندگی بیشتر استفاده شود، چنین کاری مجاز است. در فقه امامیه (نظام حقوقی اسلامی) نیز به بستر و شرایط اجرای حکم توجه شده است. بسیاری از احکام اولیه به شرایط خاص اجرای حکم به احکام ثانویه تبدیل شده اند.

در نهایت پیشنهاد می شود با توجه به اینکه در حقوق ایران در بسیاری از موارد (علی الخصوص مسایل نوظهور) مسوولت مدنی کارآمد نبوده، ضمن تبیین دقیق اهداف حقوق و نظام های مسوولیت، معیارهای و مبانی تعامل نظام مسوولیت مورد تدوین و تقنین قرار گیرد تا ضمن کارآمد سازی نظام مسوولیت مدنی، از سوءاستفاده های احتمالی نیز جلوگیری شود.

منابع و مأخذ

الف- منابع فارسی

- ابراهیمی، شهرام و صادق نژاد نایینی، مجید، «تحلیل جرم شناختی جرایم اقتصادی»، پژوهش حقوق کیفری، سال دوم، شماره پنجم، (زمستان ۱۳۹۲). صص ۱۷۴-۱۴۷
- آشوری، داریوش، تعریف‌ها و مفهوم فرهنگ، (تهران: نشر آگاه، ۱۳۹۷).
- بادینی، حسن، فلسفه مسوولیت مدنی، چاپ سوم، (تهران: سهامی انتشار، ۱۳۹۴).
- بهادری جهرمی، علی و شعبانپور، رسول، «نقش عرف در قانونگذاری اسلامی، فصلنامه مطالعات حقوقی دولت اسلامی»، سال دوم، شماره سوم، (بهار ۱۳۹۲). صص ۱۸۷-۱۵۹
- حاجی ده آبادی، احمد و سلیمی، احسان، «اصول جرم انگاری در فضای سایبر (با رویکردی انتقادی به قانون جرائم رایانه ای)»، فصلنامه مجلس و راهبرد، پیاپی ۸۰ (زمستان ۱۳۹۳). صص ۸۸-۶۱
- خدابخشی، عبدالله. تمایز بنیادین حقوق مدنی و حقوق کیفری، چاپ دوم، (تهران: شهر دانش، ۱۳۹۲).
- روح‌الامینی، محمود، زمینه فرهنگ شناسی تالیفی در انسان شناسی فرهنگی و مردم‌شناسی، (تهران: نشر عطار، ۱۳۶۸).
- سبزواری نژاد، حجت، «جایگاه اصل تناسب جرم و مجازات در حقوق کیفری انگلستان»، دوفصلنامه دیدگاه های حقوق قضایی، شماره ۷۷ و ۷۸، (بهار و تابستان ۱۳۹۶). صص ۱۶۴-۱۳۳
- شیخ، سعید و جمشیدی راد، محمد صادق، «اصول کاربردی جرم انگاری در رحم جایگزین»، فصلنامه حقوق پزشکی، سال هشتم، شماره بیست و هشتم، (بهار ۱۳۹۳)، صص ۱۹۹-۱۶۷.
- لوی پرول، هانری، جامعه شناسی حقوق، ترجمه ابولفضل قاضی، (تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۰).
- محسنی، فرید و انصاری، رضا، تاثیر متقابل مسوولیت کیفری و مسوولیت مدنی، فصلنامه تحقیقات حقوقی، شماره ۸۶، ۱۳۹۸.
- محمدپور، نیر، علیزاده اقدم، محمدباقر و حسن پاشازاده و محمد عباس زاده، «بررسی تطبیقی عدالت ترمیمی و عدالت کیفری بر اساس رویکرد جامعه‌شناسی حقوقی»، فصل نامه علمی و پژوهشی علوم اجتماعی، سال هفتم، شماره بیست و هشتم، (بهار ۱۳۹۰). صص ۱۱۷-۱۰۰
- معظمی، شهلا و بطیاری، عاطفه و انصاری فر، محمد علی، «معیارهای جرم انگاری»، فصلنامه قضاوت، شماره ۸۹، (بهار ۱۳۹۶). صص ۱۹۴-۱۷۹
- ملک‌زاده، فهیمه و احمدلو، مونا، «جایگاه عرف در حقوق با رویکردی بر اندیشه های امام خمینی (س)»، پژوهشنامه متین، سال چهاردهم، شماره پنجاه و شش، (پاییز ۱۳۹۱). صص ۱۶۳-۱۳۹

- نجات، امین و دبیری، فرهاد، «بررسی چالش‌های کیفی ناشی از اجرای ماده ۶۸۸ (۹۱۴) قانون مجازات اسلامی»، مجله مطالعات حقوقی دانشگاه شیراز، دوره هفتم، شماره دوم، (تابستان ۱۳۹۴) صص. ۱۹۷-۱۷۳
- حکمت نیا، محمود، قواعد بنیادین در حقوق و روش شناسی احراز و توسعه آنها، حقوق اسلامی، سال یازدهم، شماره ۴۲، (پاییز ۱۳۹۳). صص ۳۸-۷
- حاجعلی، ثوابت و متغییرات در احکام، ندای صادق، سال هفتم، شماره ۲۸، ۱۳۸۱.
- ادیبی مهر، محمد، بررسی و تحلیل احکام ثانوی فقهی در قلمرو احکام ثابت و متغییر، پژوهش‌های فقهی، سال هفتم، شماره چهارم، بهار و تابستان ۱۳۹۰.
- مشکینی، علی، اصطلاحات اصول، حکمت، ۱۳۴۸.
- الهامی نیا، علی اصغر، احکام اولیه و ثانویه و حکومتی، مر بیان، شماره ۳، پاییز و زمستان ۱۳۸۰، ص ۱۱۹.
- جعفری هرنندی، محمد، اضطراب اجتماعی یا احکام مترتب بر جامعه مضطر، پژوهش‌های فقه و حقوق اسلامی، شماره ۱۲، تابستان ۱۳۸۷.
- نمازی فر، حسین، احکام حکومتی از دیدگاه امام خمینی (ره)، مقالات و بررسی‌ها، شماره ۶۸، زمستان ۱۳۷۹.
- علیمرادی، امان‌الله، قاعده نفی عسر و حرج، پژوهش‌های فقه و حقوق اسلامی، شماره ۳، تابستان ۱۳۸۴، ص ۱۵۰.
- خورسندیان، محمدعلی و شرایی، الهام، قاعده نفی اخلال نظام در گستره حقوق خصوصی اسلام، تهران، گسترش رایانه، چاپ اول، ۱۳۹۵.
- نورائی، مهرداد، تغییر پذیری جامعه، جامعه پژوهی فرهنگی، سال اول، شماره اول، تابستان ۱۳۸۹.
- صالحی، صادق، نگرشی بر مسائل و مشکلات قانون در جامعه، نشریه اطلاعات سیاسی-اقتصادی، شماره ۱۶۶-۱۶۵، خرداد و تیر ۱۳۸۰.

ب- منابع خارجی

- Jaap Koops, Bert , “Criminal law and Cyberspace as a Challenge for Legal Research”, SCRIPTed, Volume 9, Issue 3, (December 2012). Pp.352-366
- By.S.T(I) of criminal Damage Act (1971).
- Chamalla, Martha, “How Important is Community to Tort Law? ”, Tort Law Inside Out, 126 Yale L. J. 1321 (2017).
- Convention on Cybercrime, Budapest, CETS 185, (23 November 2001).
- D. Nelken, `Law, Liability and Culture' in D. M. Engel and M. McCann, Fault Lines: Tort Law as Cultural Practice (2009).
- Dutch Supreme Court [Hoge Raad] 31 January 2012, LJN BQ9251
- Feinberg, Joel, *Harm to Others: The Moral Limits of the Criminal Law*, Vol. 1, (NewYork; Oxford University Press, 1984)
- Mary M. Chen, “ Constitutional Limits on Using Civil Remedies To Achiev Criminal Law Objectives: Understanding The Criminal-Civil Law Distinction”, Hasting Law Journal, vol 42, (1991).
- Dyson, Matthew. *Tortious Apples and Criminal Oranges . comparing across and within legal systems.*(2014).
- United States V.United Mine Wokers. 330 u.s 258. (1974).
- TimurSinuraja, “ Internationalization of organized economic crime, European Journal on Criminal Policy and Research, Springer-Verlag, Volume:3, Issue:4,(1995), pp.34-5
- . G. Kalman, Alexander, “Organized economic crime and corruption in Ukraine: The problem of countermeasures”, Trends in Organized Crime, Springer-Verlag, Volume:6, Issue:3-4,(2001).
- Projet de loi relatif à la responsabilité nvironnementale, (2007).
- Khosrokhavar, Farhad , Modernisation et appareil d’Etat, Du rapport entre la modernisation et L’appareil d’Etat en Iran, Paris, Ecole des hautes études en sciences sociales, 1977.
- . Balanier, Georges, ens et puissance (les dynamiques sociales), Editions P.U.F, Paris, 1981 .